

Regionale clustering biologische landbouw Randvoorwaarde voor groei?

Rob Stokkers
Marleen Braker
Frank Lenssinck
Bartold van der Waal

Deze publicatie is in samenwerking tussen de volgende onderdelen van Wageningen UR tot stand gekomen: LEI, Animal Sciences Group en Praktijkonderzoek Plant & Omgeving.

Projectcode 20318

Maart 2005

Rapport 6.05.04

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

Regionale clustering biologische landbouw; Randvoorwaarde voor groei?
Stokkers, R., M. Braker, F. Lenssinck en B. van der Waal
Den Haag, LEI, 2005
Rapport 6.05.04; ISBN 90-5242-980-4; Prijs €10,- (inclusief 6% BTW)
39 p., tab.

Onderzoek naar het effect van regionale clustering op de groei van de biologische landbouw in Nederland. Op basis van literatuuronderzoek en interviews met woordvoerders van regionale samenwerkingsverbanden worden die activiteiten in de biologische landbouw onderscheiden, waarbij regionale clustering van belang kan zijn. Aan de hand van voorbeelden worden de mogelijke voor- en nadelen en belemmeringen aan de orde gesteld. Bovendien wordt het effect op de groei van de biologische landbouw zo mogelijk gekwantificeerd en wordt ingegaan op de mogelijke rol van de overheid in het kader van regelgeving en stimulering.

Research into the effect of regional clustering on the growth of organic farming in the Netherlands. The activities within organic farming in which regional clustering may be important will be distinguished on the basis of literature research and interviews with representatives of regional cooperatives. The possible advantages, disadvantages and obstacles will be addressed using examples. Moreover, the effect on the growth of organic farming will be quantified if possible and the possible role of the government within the framework of regulations and encouragement will be examined.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie.lei@wur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie.lei@wur.nl

© LEI, 2005

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
Summary	11
1. Inleiding	13
1.1 Aanleiding	13
1.2 Doelstelling	14
1.3 Aanpak	14
1.4 Leeswijzer	14
2. Theoretisch kader	15
3. Activiteiten in clustering	17
3.1 Fokkerij en veredeling	17
3.1.1 Melkveehouderij	17
3.1.2 Akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt	19
3.2 Inkoop van grondstoffen	19
3.2.1 Melkveehouderij	19
3.2.2 Akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt	21
3.3 Uitruil van grond en/of grondstoffen	21
3.4 Productie	24
3.4.1 Onkruidbestrijding	24
3.4.2 Ziekte- en plaagbeheersing	25
3.5 Bewaring, verwerking en distributie	26
3.5.1 Melkveehouderij	26
3.5.2 Akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt	28
3.6 Verkoop en vermarkting	29
4. Conclusies en aanbevelingen	33
Literatuur	37

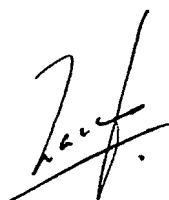

Woord vooraf

De biologische landbouw in Nederland lijkt zich te stabiliseren op 1,8% van het totale landbouwareaal. De in de beleidsnota *Een biologische markt te winnen* van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit uitgesproken ambitie van 10% biologische landbouw in Nederland in 2010 ligt geenszins binnen handbereik. Regionale clustering van biologische bedrijven wordt door het Ministerie van LNV als één van de mogelijke oplossingsrichtingen gezien om de gewenste groei van de biologische landbouw te realiseren.

In het kader van programma 433 Ondernemerschap heeft het Ministerie van LNV daarom het LEI, ASG en PSG opdracht gegeven om onderzoek te doen naar het effect van regionale clustering op de groei van de biologische landbouw. Daarbij dient antwoord gegeven te worden op de vragen of het clusteren van activiteiten op regionaal niveau de biologische landbouw kan stimuleren of versterken en welke faciliterende rol hierbij is weggelegd voor het Ministerie van LNV.

Dit onderzoeksproject werd begeleid door A. Almasi van het Expertisecentrum-LNV, die een belangrijke adviserende rol heeft vervuld. Ook is een bijzonder woord van dank op zijn plaats aan de vele geïnterviewde personen die bereid waren hun medewerking aan dit onderzoek te verlenen.

Prof.dr.ir. L.C Zachariasse
Algemeen directeur LEI B.V.

Samenvatting

In de beleidsnota *Een biologische markt te winnen* van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit wordt voor de biologische landbouw een ambitie uitgesproken van 10% van het totale landbouwareaal in 2010. Het areaal biologische landbouw in 2002 bedroeg 35.600 ha, wat overeenkomt met 1,8% van het totale areaal landbouw in Nederland. Sinds 2002 stagneert echter de groei en ligt de 10%-ambitie nog geenszins binnen handbereik.

Het Ministerie van LNV is momenteel bezig met het in kaart brengen van de mogelijkheden om een verdere ontwikkeling van de biologische landbouw te bevorderen. Regionale clustering zou één van de mogelijke oplossingsrichtingen kunnen zijn. Sinds eind jaren tachtig in de provincie Flevoland een clustering van biologische activiteiten heeft plaatsgevonden, is de biologische landbouw in deze provincie namelijk gegroeid naar ruim 7.000 ha en een aandeel van 7,7%. Het is echter nog onduidelijk of deze toename het directe gevolg is van de clustering of samenhangt met andere factoren.

Dit project geeft antwoord op de vragen of het clusteren van activiteiten op regionaal niveau de biologische landbouw kan stimuleren of versterken en welke faciliterende rol hierbij is weggelegd voor het Ministerie van LNV. De focus van het project is voornamelijk beperkt tot de belangrijkste sectoren biologische akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt en melkveehouderij.

Regionale clustering is meer dan een concentratie van bedrijven en wordt hierbij gedefinieerd als een bijzondere vorm van horizontale, verticale of intersectorale samenwerking, waarbij de geografische ligging van ondernemingen in één regio van wezenlijk belang is voor het welslagen van die samenwerking.

Op basis van literatuuronderzoek en interviews met woordvoerders van regionale samenwerkingsverbanden zijn die activiteiten in de biologische landbouw onderscheiden, waarbij regionale clustering van belang kan zijn. Aan de hand van voorbeelden worden de mogelijke voor- en nadelen en belemmeringen aan de orde gesteld, waarbij het effect op de groei van de biologische landbouw zo mogelijk wordt gekwantificeerd. Tevens wordt ingegaan op de mogelijke rol van de overheid in het kader van regelgeving en stimulering.

Het clusteren van activiteiten op regionaal niveau heeft vooral betrekking op de gemeenschappelijke afstemming van inkoop, productie, verwerking en distributie, en verkoop en vermarkting. De clustering leidt over het algemeen tot een meer efficiënte bedrijfsopzet en -organisatie van de deelnemers en resulteert in lagere kosten van activiteiten en producten. Indien alle mogelijke kostenvoordelen van regionale clustering worden doorvertaald naar lagere prijzen, neemt de vraag naar biologische producten licht toe en is een bescheiden groei van de biologische landbouw te verwachten. Bovendien kan door regionale clustering de markt voor biologische streekproducten, in Nederland 5 tot 20% van de omzet in biologische AGF en zuivel, beter worden bediend met een breed assortiment. Op deze wijze kunnen ook nieuwe groepen consumenten in de regio worden aangeboord.

Het succes van regionale samenwerkingsverbanden valt of staat met het initiatief en enthousiasme van biologische producenten en ketenpartijen zelf. Regionale samenwerking vergroot de verbondenheid en het wederzijds vertrouwen en vergemakkelijkt onderlinge contacten. Bij regionale clustering in de biologische landbouw is geen directe rol weggelegd voor de overheid. Wel kan met name de provinciale en regionale overheid deze regionale clustering stimuleren door coördinatie, logistiek en kredietverstrekking te faciliteren en/of te financieren. Hiertoe liggen mogelijkheden in de programma's voor plattelandontwikkeling en de LEADER-programma's. Verder kan de overheid de randvoorwaarden voor regionale clustering verbeteren door op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau zorg te dragen voor de afstemming en vereenvoudiging van de regelgeving op het gebied van gebiedsinrichting en verwerking en verkoop op productiebedrijven.

Summary

Regional clustering of organic farming; Precondition for growth?

The policy document entitled *Een biologische markt te winnen* (An organic market to be won) by the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality expresses the ambition of 10% of the total agricultural land area being used for organic farming by 2010. The area being used for organic farming in 2002 was 35,600 ha, equivalent to 1.8% of the total area of agricultural land in the Netherlands. However, growth has stagnated since 2002 and the 10% ambition is currently absolutely out of reach.

The Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality is currently occupied with mapping out the possibilities for further development of organic farming. Regional clustering could form one of the possible options. Since the clustering of organic farming activities began in the province of Flevoland in the late 1980s, organic farming in this province has in fact grown to over 7,000 ha and a share of 7.7%. However, it is still unclear whether this growth was a direct effect of the clustering or whether other factors played a role.

This project provides answers to the questions of whether the clustering of activities at a regional level can stimulate or reinforce organic farming, and which facilitating role can be played by the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality. The focus of the project is mainly limited to the most important sectors of organic arable farming/field vegetable cultivation and dairy farming.

Regional clustering is more than a concentration of businesses. It is defined as a special form of horizontal, vertical or intersectoral cooperation, whereby the geographical situation of enterprises with a region is of essential importance for the success of that collaboration.

On the basis of literature research and interviews with representatives of regional cooperatives those activities within organic farming for which regional clustering could be important have been distinguished. The possible advantages, disadvantages and obstacles are addressed using examples, and the effect on the growth of organic farming is quantified if possible. In addition, the possible role of the government within the framework of regulations and encouragement is examined.

The clustering of activities at a regional level is mainly related to the joint harmonisation of purchasing, production, processing and distribution, and sales and marketing. In general, the clustering gives rise to a more efficient farm structure and organisation of the participants, and results in lower costs of activities and products. If all possible cost advantages of regional clustering are translated into lower prices, the demand for organic products increases slightly and a modest growth in organic farming can be expected. Moreover, regional clustering allows the market for regional organic products - which in the Netherlands amounts to 5-20% of the turnover in organic potatoes, vegetables, fruit and dairy products - to be better served with a wide range. This way, new groups of consumers within the region can also be broached.

The success or failure of regional cooperatives is determined by the initiative and enthusiasm of organic producers and chain parties themselves. Regional cooperatives

increase the connection and the mutual trust, and simplify mutual contacts. There is no direct role for the government where regional clustering in organic farming is concerned. However, the provincial and regional governments can stimulate this regional clustering through facilitating and/or financing the coordination, logistics and granting of credit. To this end, possibilities are presented by the programmes for rural development and the LEADER programmes. In addition, the government can improve the conditions for regional clustering by ensuring the harmonisation and simplification of the regulations at national, provincial and municipal level in the fields of land reconstruction and processing and sales on production enterprises.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

In de LNV-beleidsnota *Een biologische markt te winnen* wordt voor de biologische landbouw een ambitie uitgesproken van 10% van het totale landbouwareaal in het jaar 2010. In 2002 bedroeg het areaal biologische landbouw 35.600 ha, wat overeenkomt met 1,8% van het totale areaal landbouw in Nederland (tabel 1.1). In de periode 1995-2002 is het areaal biologische landbouw verdrievoudigd. Sinds 2002 stagneert de groei echter en ligt de 10%-ambitie nog geenszins binnen handbereik.

Tabel 1.1 Areaal biologische landbouw per provincie in de periode 1995-2002

Provincie	1995	1996	1998	1999	2000	2001	2002
Drenthe	567	981	1.994	1.856	2.291	2.795	2.790
Flevoland	3.830	3.631	4.888	4.873	5.372	6.143	7.072
Friesland	1.439	2.585	2.911	3.289	4.158	4.322	4.760
Gelderland	1.727	1.588	1.926	2.464	3.120	3.666	5.391
Groningen	352	452	891	1.236	1.797	2.302	2.024
Limburg	612	363	377	358	733	585	675
Noord-Brabant	709	794	1.276	1.137	1.791	2.038	2.729
Noord-Holland	1.495	1.754	2.019	2.075	2.534	2.921	3.047
Overijssel	567	604	1.227	1.717	1.919	2.321	2.392
Utrecht	301	303	562	707	1.029	1.335	1.599
Zeeland	548	542	425	528	663	818	994
Zuid-Holland	643	736	1.165	1.272	1.468	1.761	2.126
Nederland	12.790	14.333	19.661	21.512	26.875	31.007	35.599

Bron: CBS.

In de provincie Flevoland is de biologische landbouw met ruim 7.000 ha en een aandeel van 7,7% verreweg het beste vertegenwoordigd. Eind jaren tachtig heeft in deze provincie een clustering van biologische activiteiten plaatsgevonden. De biologische akker- en tuinbouwcoöperatie Nautilus verzorgt sinds 1987 voor haar leden de marketing en afzet van een breed scala aan biologische producten. Het in 1988 opgerichte Centrum Biologische Landbouw in Lelystad brengt voorlichting, promotie en dienstverlening onder één dak met als doel het bevorderen van de omschakeling naar de biologische landbouw en het vergroten van het draagvlak voor de biologische landbouw. Sindsdien heeft de biologische landbouw in Flevoland een enorme vlucht genomen. Het is echter nog onduidelijk of deze toename direct het gevolg is van de clustering of samenhangt met andere factoren.

LNV is momenteel bezig met het in kaart brengen van de mogelijkheden om een verdere ontwikkeling van de biologische landbouw te bevorderen. Regionale clustering

zou één van de mogelijke oplossingsrichtingen kunnen zijn en dit project dient daarvoor de onderbouwing te bieden.

1.2 Doelstelling

Dit project dient antwoord te geven op de vragen of het clusteren van activiteiten op regionaal niveau de biologische landbouw kan stimuleren of versterken en welke faciliterende rol hierbij is weggelegd voor LNV. Dit zal resulteren in een aantal aanbevelingen voor de nieuwe LNV-beleidsnota *Biologische landbouw voor de periode 2005-2007*. Deze nota is in oktober 2004 vastgesteld door de ministerraad.

De focus van het project is voornamelijk beperkt tot de belangrijkste sectoren biologische akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt en melkveehouderij.

1.3 Aanpak

In nauw overleg met de opdrachtgever is de werkwijze bepaald. Het project is opgebouwd uit de volgende onderdelen:

1. *literatuuronderzoek* levert de theoretische achtergrond voor het beantwoorden van de vraag of en hoe regionale clustering kan bijdragen aan de groei van de biologische landbouw;
2. *interviews* met woordvoerders van regionale samenwerkingsverbanden in de biologische landbouw bieden inzicht in de vragen in hoeverre zij voordelen ervaren van regionale clustering en welke rol hierbij is weggelegd voor de overheid en in het bijzonder LNV;
3. *reflectie* met deskundigen en de opdrachtgever op de resultaten van het literatuuronderzoek en de interviews en met name op de consequenties voor het te voeren LNV-beleid in termen van regelgeving en stimulering.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt een theoretisch kader van regionale clustering geschetst. De activiteiten in de biologische landbouw, waarbij regionale clustering van invloed zou kunnen zijn, worden behandeld in hoofdstuk 3. Tenslotte wordt in hoofdstuk 4 afgesloten met een aantal conclusies en aanbevelingen.

2. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt een aantal begrippen en concepten geïntroduceerd die meer helderheid geven over het veld van regionale clustering. Dit theoretisch kader is grotendeels gebaseerd op literatuuronderzoek.

De hoofddoelstelling van iedere onderneming is het veiligstellen van de continuïteit. Om dit te realiseren dient een onderneming vijf basisdoelstellingen na te streven. Dit zijn twee sociale of maatschappelijke doelstellingen: maatschappelijke acceptatie en individuele acceptatie van de onderneming; en drie economische doelstellingen: financieel-economische prestaties, onafhankelijkheid en flexibiliteit (Douma, 1993). In de strategie van een onderneming zijn deze doelstellingen vastgelegd. Douma geeft de volgende definitie van een strategie:

'Een strategie is een lange-termijnplan inzake de functie van de organisatie in de samenleving, waarin de organisatie aangeeft welke doelstellingen ze wil bereiken en met welke middelen en langs welke wegen ze die doelstellingen wil bereiken.'

Ketensamenwerking is één van de strategieën om de concurrentiepositie te versterken en zodoende de levensvatbaarheid van de onderneming te vergroten. In de food en agribusiness en meer specifiek in de biologische landbouw is ketensamenwerking bijzonder relevant vanwege de specifieke kenmerken van de markt, de producten en het voortbrengingsproces (Den Ouden et al., 1996):

- de beperkte houdbaarheid van producten;
- de variatie in kwaliteit en kwantiteit, veroorzaakt door genetische variaties, seizoenswisselingen, klimatologische fluctuaties, en dergelijke;
- de variatie in productiesnelheid in het voortbrengingsproces, met name in de verwerkende industrie en de agrarische productie;
- de schaalverschillen tussen de diverse schakels, waardoor verticale integratie vrijwel onmogelijk is;
- de complementariteit van agrarische grondstoffen, waardoor ze slechts kunnen worden aangeboden in een bepaalde vaste hoeveelheid of verhouding;
- de stabiliteit van de consumptie van agrarische producten;
- het toegenomen consumentenbewustzijn ten aanzien van het product en de productiemethoden in relatie tot gezondheid, veiligheid en milieubelasting;
- de intrinsieke kwaliteit van vooral verse producten, die het hoogst is op het moment van oogsten (vlees, zuivel, bloemen, groenten en fruit);
- de behoefte aan en het beschikbaar zijn van kapitaal, die een bepaalde mate van afhankelijkheid creëert.

Beperkte houdbaarheid stelt hoge eisen aan de duur en omstandigheden van opslag, verwerking en distributie in alle schakels van het voortbrengingsproces. Een verzekerde

afzet voor toeleveranciers van bederfelijke producten is belangrijk. Verwerking van agrarische producten is kapitaalsintensief, wat een continue en verzekerde aanvoer van grondstoffen vraagt. Vooral verschillen in productiesnelheid vragen grote inspanning om verschillende schakels op elkaar af te stemmen. Complementariteit van grondstoffen veroorzaakt verscheidenheid in aanbod, dat niet op vraag gestuurd kan worden.

Samenwerkingsrelaties in de agrarische sector hebben veelal betrekking op het uitwisselen van informatie en know-how of door gemeenschappelijke afstemming van inkoop, productie, distributie en afzet. Deze relaties kunnen zowel plaatsvinden tussen ondernemingen uit dezelfde schakel in de productieketen ('horizontale samenwerking') als tussen verschillende schakels in die keten ('verticale samenwerking'). In sommige gevallen is zelfs sprake van samenwerking tussen ondernemingen uit verschillende productieketens ('intersectorale samenwerking').

Bij de overweging van de ondernemer om door middel van samenwerking zijn doelstellingen te bereiken, zijn verschillende motieven te onderscheiden. De belangrijkste zijn:

1. door productie en verwerking beter op elkaar af te stemmen kunnen er efficiency- of schaalvoordelen worden behaald ('het efficiencymotief');
2. opbouwen van een machtsblok tegenover een grotere partij om zo voordelen te bereiken ('het machtsmotief');
3. bestaansrecht afdwingen naar de omgeving om zo een license to produce te bewerkstelligen ('het maatschappelijk motief').

Regionale clustering is nu een bijzondere vorm van horizontale, verticale of intersectorale samenwerking, waarbij de geografische concentratie van ondernemingen in één regio van wezenlijk belang is voor het welslagen van die samenwerking. Dit gaat daarmee verder dan alleen concentratie in een regio, waarbij immers geen sprake hoeft te zijn van een daadwerkelijke bedrijfsmatige samenwerking. Een regionale cluster is zodoende een coherent geheel van activiteiten van een aantal ondernemingen in een gebied, die alle betrokkenen een duidelijke meerwaarde oplevert.

3. Activiteiten in clustering

In de volgende paragrafen worden die activiteiten behandeld waarbij regionale clustering van belang kan zijn. Aan de hand van voorbeelden worden de mogelijke voor- en nadelen en belemmeringen aan de orde gesteld, waarbij de effecten op de kostprijs van het biologisch product en de groei van de biologische landbouw zo mogelijk worden gekwantificeerd. Tevens wordt ingegaan op de mogelijke rol van de overheid in het kader van regelgeving en stimulering/subsidieverstrekking.

3.1 Fokkerij en veredeling

3.1.1 Melkveehouderij

Het overgrote deel van de biologische melkveehouders maakt in de fokkerij gebruik van gangbare methoden. Er is ook geen regelgeving met betrekking tot het verplicht gebruik van biologisch sperma of natuurlijke dekking (Skal, 2005, pers. med.). Wel zijn er individuele ondernemers die vanuit hun eigen normen en waarden voorkeur geven aan natuurlijke dekking.

Daarnaast zijn er biologische melkveehouders, die oude Nederlandse rundveerassen prefereren boven in de gangbare melkveehouderij gebruikte rassen. Deze oude rassen zijn over het algemeen beter geschikt om te produceren onder de omstandigheden die in de biologische landbouw voorkomen, zoals het gebruik van weinig krachtvoer en grote hoeveelheden ruwvoer, van voedergewassen en van natuurgras (Spaans, 2004, pers. med.).

Op een aantal bedrijven in Nederland wordt fundamenterfokkerij toegepast met Fries/Hollands vee. Deze bedrijven gebruiken eigen stieren in de fokkerij en laten daarmee in teelt op het eigen bedrijf tot op zekere hoogte toe. Hierdoor vindt specifieke selectie van raskenmerken binnen een bedrijf plaats en ontstaat een eenvormige kudde. Door uitwisseling van stieren tussen bedrijven in een regio kan gebruikgemaakt worden van het heterosis-effect binnen een ras (Koopman, 2004, pers. med.).

Blaarkopstudievereniging Noord-Holland Midden

In Noord-Holland werkt een vereniging van elf boeren samen bij de fokkerij en het instandhouden van het rundveeras De Groninger Blaarkop. De leden van deze vereniging zijn deels gangbare en deels biologische boeren. Eén van de leden beheert natuurgrasland voor een natuurorganisatie en er zijn ook twee zelfkazende boeren bij. In de vereniging worden gezamenlijk activiteiten georganiseerd zoals bijeenkomsten en lezingen. Daarnaast wisselen de leden fokmateriaal uit en worden leden gestimuleerd om deel te nemen aan melkcontrole om zodoende meer rasgegevens beschikbaar te krijgen voor fokkerijdoeleinden. In totaal nemen in Nederland ongeveer 750 blaarkopkoeien deel aan de melkcontrole, waarvan 120 tot 150 dieren afkomstig zijn van de leden van de blaarkopstudievereniging Noord-Holland Midden. Door deelname van deze studiegroep in Noord-Holland is de groep koeien in melkcontrole landelijk met 20% gegroeid (Spaans, 2004, pers. med.).

Voordelen

- Door de regionale samenwerking is er een sterke samenhang en intensief contact tussen de leden. Dit zorgt voor een goede stimulans van de leden om betrokken te blijven, deel te nemen aan activiteiten en kritisch na te denken over de algemene praktijk van de veefokkerij in Nederland. Er bestaan ook studiegroepen in Groningen en Utrecht; de afstand zorgt echter voor een minder intensief contact.
- De leden wisselen onderling fokmateriaal uit en verzamelen gezamenlijk rasgegevens. Dit zorgt voor de instandhouding en verbetering van het rundveeras. Door de korte transportafstanden binnen een regio zijn minder problemen te verwachten met dierziekten.
- In een fokvereniging kan gezamenlijk kennis uitgewisseld en ingekocht worden. Door de samenwerking is het bovendien mogelijk om deel te nemen aan projecten of in aanmerking te komen voor ondersteuning (subsidies).
- Door samenwerking kan de vereniging sterker optreden tegen de grote fokorganisaties die in Nederland aanwezig zijn.

Nadelen

Nadelen van een fokvereniging zijn er nauwelijks. Het oprichten en in mindere mate het onderhouden van een vereniging kosten echter tijd, inzet, organisatievermogen en bestuurskracht.

Belemmeringen

De biologische sector is verdeeld over de wijze waarop de fokkerij in deze sector georganiseerd moet worden (Nauta et al., 2003). Het merendeel maakt voornamelijk gebruik van fokmateriaal uit de gangbare landbouw. In landen als Nieuw-Zeeland wordt op andere kenmerken geselecteerd dan in Nederland, bijvoorbeeld op omgang met een grasrantsoen. Deze dieren zijn beter geschikt om te gebruiken in de biologische landbouw in Nederland. Het aanbod van de Nederlandse fokorganisaties, die ook gebruik maken van dit buitenlandse sperma, is daarmee voldoende voor de grote groep van biologische melkveehouders.

Een klein deel van de ondernemers vindt echter de huidige rundveerassen minder geschikt voor de biologische landbouw. Deze richten zich op de fokkerij met oude Nederlandse rassen. Regionale clustering van deze ondernemers kan het gebruik en de instandhouding van de oude rundveerassen versterken.

De kleinere fokkerijorganisaties in Nederland worden echter belemmerd in hun werkzaamheden, omdat CRV (voorheen CR-Delta) de KI-gegevens en Stamboekregistratie beheert en niet bereid is om de noodzakelijke diergegevens beschikbaar te stellen aan de kleinere organisaties. De grotere organisaties richten zich alleen op de voornaamste rassen, waardoor kleinere rassen verdwijnen. Deze ontwikkeling wordt nog versterkt door het aftreden van het bestuur van de NVO (Nederlandse Veeverbeteringsorganisatie) in september 2004 (Spaans, 2004, pers. med.).

Effect op groei biologische landbouw

De invloed van de fokkerij op de groei van de biologische melkveehouderij is gering, gebaseerd op de huidige verdeeldheid in deze sector. Wanneer de regelgeving ten aanzien

van de fokkerij en het gebruik van technieken als embryotransfer, het gebruik van hormoonbehandelingen en kunstmatige inseminatie in de biologische landbouw veranderen, dan zal er veel meer aandacht komen voor natuurlijke dekking. Wellicht komt dan ook het gebruik van oude rundveerassen in de biologische melkveehouderij meer in de belangstelling (Spaans, 2004, pers. med.).

Rol van de overheid

De overheid kan de fokkerij van oude rundveerassen ondersteunen door ervoor te zorgen dat de kleinere organisaties niet door de grotere uit de markt worden gewerkt. De subsidie-regeling voor het behoud van zeldzame huisdierrassen is recent afgeschaft. De overheid zou de beloften over het behoud van biodiversiteit uit het verdrag van Rio na moeten komen en hierop ondersteunend beleid kunnen ontwikkelen. De kleine historische rassen zijn een belangrijke bron van genetisch materiaal voor de biologische landbouw en het landschapsbeheer in Nederland in de toekomst. Daarnaast zullen oude rundveerassen meer gebruikt gaan worden om de wereldwijde inteelt van zwartbonte HF-rassen tegen te gaan en gebruik te maken van de inbreng van vers bloed en van het heterosis-effect in kruisingen (Spaans, 2004, pers. med.).

3.1.2 Akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt

In 2003 is Europese regelgeving van kracht geworden ten aanzien van het gebruik van biologisch plant- en zaaigoed in de biologische landbouw. Bij de implementatie van deze regelgeving is Nederland één van de voorlopers. Er zijn relatief veel gewassen en rassen, waarbij de ondernemer nu verplicht is om biologisch uitgangsmateriaal te gebruiken.

In tegenstelling tot de veefokkerij zijn in de plantenveredeling geen voorbeelden bekend van regionale clusters die zich bezighouden met het instandhouden of ontwikkelen van gewassen en rassen voor de biologische landbouw (Kik, 2004, pers. med.) Wellicht ligt hier een rol voor de overheid om ondersteunend beleid te ontwikkelen, waarmee zeldzame gewassen beschermd kunnen worden.

3.2 Inkoop van grondstoffen

3.2.1 Melkveehouderij

Krachtvoer is de belangrijkste kostenpost bij de inkoop van grondstoffen op het melkveebedrijf. Eén van de oudste inkoopcombinaties van krachtvoer in Nederland bestaat nu ongeveer 30 jaar. Dit is een groep van vijf tot tien gangbare ondernemers, die gezamenlijk inkoopt bij verschillende particuliere en coöperatieve mengvoederbedrijven. Het betreft hier geen geregistreerd samenwerkingsverband, maar het is een onderlinge afspraak tussen een aantal ondernemers (Kuiper, 2004, pers. med.).

Voor- en nadelen

De leverancier kan voordeel hebben bij een inkoopcombinatie door lagere transactie- en distributiekosten. Hij heeft met slechts één aanspreekpunt te maken en het krachtvoer wordt in grotere partijen in één keer bij de dicht bij elkaar gelegen deelnemers van de inkoopcombinatie afgeleverd. Hierdoor kan vaak een lagere prijs bedongen worden bij de leverancier. Als de inkoopcombinaties en/of hoeveelheden af te leveren product groter worden, vervalt het voordeel van de lagere distributiekosten en zal een een-op-eenrelatie tussen leverancier en ondernemer even veel profijt opleveren. Het is uiteindelijk een samenspel tussen leverancier en inkoopcombinatie, waarbij het voortbestaan van dergelijke overeenkomsten afhankelijk is van het wederzijds voordeel.

Er schuilt ook een gevaar in de inkoopcombinatie. Leveranciers zijn soms bereid om hun producten onder de normale verkoopprijs af te zetten, om zo hun productiecapaciteit volledig te kunnen benutten. Dit werkt echter alleen bij één kleine inkoopcombinatie; bij meerdere kleine of een grote inkoopcombinatie vervalt namelijk het voordeel voor de leverancier. Bovendien roept deze werkwijze weerstand op bij leden van het coöperatieve mengvoerbedrijf, omdat zij meer moeten betalen voor hun product dan de deelnemers van de inkoopcombinatie. Om deze reden kan de inkoopcombinatie dan ook geen krachtvoer meer betrekken van de grote mengvoercoöperaties.

Veel leveranciers bieden naast het product nog andere diensten aan, zoals advies en begeleiding, om op deze manier ondernemers te binden aan het bedrijf. De keuze van de ondernemer is daarom ook gerelateerd aan andere diensten waarvan de ondernemer gebruik kan maken (Kuiper, 2004, pers. med.).

Effect op groei biologische landbouw

Regionale clustering van de inkoop van grondstoffen kan ook in de biologische melkveehouderij resulteren in lagere transactie- en distributiekosten. De korte afstand tussen de deelnemers van een inkoopcombinatie versterkt het overleg en de samenhang tussen de deelnemers. Door de grotere inkoopmacht kunnen ook specifiek voor de biologische sector geschikte producten worden ingekocht in grotere hoeveelheden, waardoor ook de leverancier hiervan voordeel ondervindt. Het wederzijds voordeel voor een regionaal cluster van afnemers en leverancier is zeer belangrijk voor het slagen van deze samenwerking. Indien de regelgeving ten aanzien van het gebruik van krachtvoer in de biologische landbouw wordt aangescherpt, verminderen al deze voordelen.

Rol van de overheid

In deze vorm van regionale clustering is geen rol weggelegd voor de overheid. Het initiatief moet afkomstig zijn van de ondernemers zelf en zij moeten zelf de coördinatie van deze samenwerking verzorgen. Hierbij is het goed als de coördinatie afwisselend door de verschillende leden wordt behartigd, om op deze manier scherpte in de onderhandelingen te behouden. Afzetcoöperaties of andere samenwerkingsverbanden tussen biologische boeren kunnen ook dit soort initiatieven van gezamenlijke inkoop op zich nemen (Kuiper, 2004, pers. med.).

3.2.2 Akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt

In de akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt is plantgoed één van de belangrijkste kostenposten. In de gangbare én biologische sector blijkt echter de gezamenlijke inkoop van dure grondstoffen als plantgoed nauwelijks voor te komen. Uit gesprekken met marktpartijen als Agrico en Agrifirm blijkt namelijk dat er weinig voordeel is te behalen voor een inkoopcombinatie. Dit komt onder andere doordat er weinig leveranciers zijn, waardoor een inkoopcombinatie een zwakke onderhandelingspositie heeft. Leveranciers hanteren vaak wel een differentiatie in transportkosten. Bovendien worden standaard kwantumkortingen gegeven, maar die zijn over het algemeen vrij gering.

3.3 Uitruil van grond en/of grondstoffen

In Nederland zijn door specialisatie in de productie nog weinig gemengde landbouwbedrijven aanwezig. In de biologische landbouw is het gemengde bedrijf juist één van de uitgangspunten. Door uitwisseling van mest en grondstoffen (voedergewassen en bijproducten) kunnen nutriëntenkringlopen worden gesloten (Meeusen et al., 2003). Door de koppeling van bijvoorbeeld een biologisch akkerbouwbedrijf en een biologische melkveebedrijf kan het streven naar een gemengd bedrijf opnieuw vorm krijgen, zonder dat de voordelen van specialisatie verloren gaan. In Nederland zijn meerdere voorbeelden van projecten, die zich richten op regionale clustering ten behoeve van de uitruil van grond en grondstoffen, voornamelijk tussen akkerbouw- en veehouderijbedrijven.

Praktijkcentrum Aver Heino en biologische varkenshouder

Het Praktijkcentrum voor de biologische melkveehouderij Aver Heino werkt sinds begin 2004 samen met een biologische varkenshouder in de omgeving. Beide bedrijven hebben samen 21 ha in één bouwplan ondergebracht. Op dit areaal wordt een vruchtwisseling toegepast van 3 jaar gras/klaver, 2 jaar maïs en 1 jaar wintergraan. De gras/klaver wordt benut door het melkveebedrijf en de maïs wordt verwerkt tot CCM en toegepast op het biologische varkensbedrijf. Het wintergraan wordt op beide bedrijven gebruikt. De kosten en opbrengsten worden evenredig verrekend tussen de samenwerkende bedrijven. Het uitgangspunt van deze samenwerking is dat beide partners gemiddeld evenveel voordeel ondervinden van de samenwerking (Koopman, 2004, pers. med.). Inmiddels zijn er aanvullend afspraken gemaakt met een akkerbouwer voor de afzet van mest, en wellicht voor de afname van stro en graan. Door de samenwerking en daardoor een efficiënter gebruik van mest is het mogelijk mest af te zetten naar de akkerbouwer (Koopman, 2005, pers. med.).

Koppelbedrijven Louis Bolk Instituut

In het project Koppelbedrijven van het Louis Bolk Instituut heeft een akkerbouwbedrijf een vaste relatie met een melkveehouderijbedrijf en worden de bedrijfsvoeringen zo veel mogelijk op elkaar afgestemd. Op deze manier ontstaat een gemengd bedrijf op afstand. Gezien het veelvuldige contact tussen deze bedrijven is de afstand bij voorkeur zo klein mogelijk. Dit vergemakkelijkt de afstemming van productie en de uitwisseling van producten én het resulteert in lage transportkosten (www.louisbolk.nl).

Faxsysteem provincie Overijssel

Biologische bedrijven in een regio hoeven niet per se een vaste relatie met elkaar te hebben om toch gebruik te kunnen maken van elkaars producten en mest. Een voorbeeld is het fax-systeem in de provincie Overijssel, waarbij een coördinator eens in de zes weken vraag en aanbod van biologische ondernemers verzameld en per fax verstuurd naar alle deelnemers. Dit systeem werkt zeer goed en zelfs groothandelaren maken er gebruik van (Busger op Vollenbroek, 2004, pers. med.).

Voordelen

- Het streefbeeld van het gemengde bedrijf in de biologische landbouw, waarin het streven naar zelfvoorziening, het sluiten van kringlopen en het aansluiten bij natuurlijke cycli en regionale productie centraal staan, kan worden gerealiseerd met behoud of vergroting van de mogelijkheden tot specialisatie.
- De uitruil van grond verruimt de mogelijkheden voor een uitgebalanceerde vruchtwisseling. Hierdoor kunnen problemen met bodemgebonden ziekten en plagen worden voorkomen en kunnen nutriënten uit mest en vlinderbloemigen beter worden benut. Dit leidt tot hogere opbrengsten en lagere nutriëntenverliezen.
- De uitruil van grondstoffen biedt op lange termijn economische voordelen. Zeker bij schaarse producten wordt de grondstofvoorziening binnen een cluster zeker gesteld en wordt de afhankelijkheid van de markt verminderd. Bovendien biedt het duidelijkheid over de herkomst van grondstoffen (100% biologisch) en meer zekerheid over de kwaliteit.
- Bij regionale clustering is door de korte afstand intensief contact en overleg mogelijk tussen de deelnemers, zijn de kosten voor transport laag en wordt arbeid efficiënt ingezet. Bovendien bestaat de mogelijkheid om gezamenlijk gebruik te maken van arbeid en machines.

Nadelen

- Kringlopen op regionaal niveau bieden meer mogelijkheden voor een goede samenwerking in de grondstofvoorziening. Echter, hoe groter de regio en de groep deelnemers, hoe moeilijker de afstemming van de organisatie en logistiek. Een complex systeem gaat ten koste van de flexibiliteit van de individuele deelnemers en zorgt juist voor hogere transportkosten (Meeusen et al., 2003).
- De bereidheid tot samenwerking en het wederzijds vertrouwen moeten bij alle deelnemers aanwezig zijn. Het goed functioneren van de samenwerking is niet alleen afhankelijk van de producten die worden uitgewisseld, maar ook de bedrijfsvoeringen (vraag en aanbod) moeten op elkaar worden afgestemd. Een goede afstemming vergt regelmatig overleg en kost dus tijd en moeite (Prins et al., 2004).
- De belangen van de diverse typen bedrijven in een samenwerkingsverband zijn soms tegengesteld. Producten die de melkveehouderij nodig heeft zijn niet rendabel te telen door een akkerbouwer of de prijs wordt te hoog voor de melkveehouder. Samenwerking is echter een kwestie van geven en nemen. De deelnemers dienen de voorkeur te geven aan langetermijnbelangen boven kortetermijnwinst (Prins et al., 2004).

Belemmeringen

- Het is momenteel niet mogelijk om in Nederland de kringlopen in de biologische landbouw te sluiten, omdat de diverse sectoren niet met elkaar in evenwicht zijn. Dit speelt niet alleen op landelijk niveau, maar geldt zeker ook voor regio's met specifieke eigenschappen zoals het Westelijk Veenweidegebied. De kloof en daardoor de afstand tussen vraag en aanbod is nog groot (Meeusen et al., 2003).
- De gangbare mestmarkt is nog voornamelijk een aanbodsmarkt, waarbij de mest gratis wordt geleverd en ondergewerkt. Het is nog toegestaan om tot 80% gangbare meststoffen te gebruiken in de biologische landbouw. Ondernemers geven hier uit economisch oogpunt meestal de voorkeur aan (Wageningen UR, 2000). Biologische mest kan veelal alleen tegen hoge transportkosten geleverd worden (Prins et al., 2004).
- In samenwerkingsverbanden worden individuele ondernemers afhankelijk van anderen, zeker bij de uitruil van grond en/of grondstoffen. In de agrarische sector staat zelfstandigheid vanouds hoog in het vaandel en wordt samenwerking vaak gezien als een bedreiging voor de individuele vrijheid van de ondernemer. In grotere samenwerkingsverbanden zal deze bedreiging een groter bezwaar vormen. Als er echter economische voordelen te behalen zijn, zullen ondernemers vaak minder bezwaren hebben tegen samenwerking (Meeusen et al., 2003).

Effect op groei biologische landbouw

Regionale clustering bij de uitruil van grond en/of grondstoffen zal een grotere rol gaan spelen, wanneer de regelgeving voor extensivering en aanwending van mest in de biologische landbouw wordt aangescherpt. Tot op heden heeft biologische mest weinig meerwaarde en blijft zelfs ten dele onbenut, omdat biologische akkerbouwbedrijven nog grote hoeveelheden gangbare mest aanwenden. Aanscherping van de regelgeving zal echter leiden tot een behoorlijke kostenverhoging. De economische voordelen van samenwerking bij de biologische grondstofvoorziening zullen daardoor in de toekomst groter zijn. Op Praktijkcentrum Aver Heino zijn grove kosten-batenberekeningen gemaakt die een totaal voordeel laten zien van €3.000 voor beide bedrijven samen. Er is nog geen volledig jaar van samenwerking afgesloten; exacte cijfers zullen daarom pas eind 2005 beschikbaar zijn (Koopman, 2005, pers. med.).

Rol overheid

De overheid dient het maatschappelijk belang van het sluiten van regionale kringlopen sectorbreed onder de aandacht te brengen en duidelijkheid te verschaffen over de regelgeving met betrekking tot het gebruik van biologische mest en veevoer. Daarnaast kan de overheid regionale clustering op het gebied van uitruil van grond(stoffen) stimuleren door ondersteunende structuren voor coördinatie en logistiek te faciliteren en financieel te steunen. Dit is vergelijkbaar met de subsidiëring van agrarische natuurverenigingen (SAN). In Overijssel worden de administratieve en personele kosten van onder andere het faxstelsel voor biologische grondstoffen gedragen door de provincie.

3.4 Productie

3.4.1 Onkruidbestrijding

Het effect van regionale clustering op de verspreiding van onkruiden is gering. Het overwaaien van onkruidzaden vindt niet alleen plaats uit naastgelegen akkerranden, percelen en natuurgebieden, maar ook over veel grotere afstanden. Ook zijn er grote verschillen in de zorg voor een goede onkruidbeheersing tussen individuele biologische én gangbare boeren. Bovendien hebben onkruiden ook een positief effect, doordat ze onderdak bieden aan natuurlijke vijanden en voedsel voor eters van onkruidzaden als muizen en vogels.

Regionale clustering biedt wel de mogelijkheid om gezamenlijk of via loonwerk werktuigen te exploiteren, die vooral in de biologische landbouw veel worden gebruikt, bijvoorbeeld apparatuur voor mechanische onkruidbestrijding. De optimale benutting van deze werktuigen is mede afhankelijk van de grootte van de bedrijven.

Verder biedt regionale clustering mogelijkheden voor de wederzijdse ondersteuning met personeel en een gezamenlijke voorziening met seizoensarbeid, bijvoorbeeld voor het handmatig wieden.

Voordelen

- Investerings in mechanisatie kunnen worden gedeeld en een breder spectrum van werktuigen kan worden aangeschaft. Bovendien kunnen kennis en ervaring tussen de deelnemers worden uitgewisseld.
- Personeel kan effectiever worden ingezet en beter worden benut. Ook kunnen de kosten en inspanning voor het aantrekken van seizoensarbeid worden gedeeld.

Nadelen

- De situatie kan zich voordoen dat meerdere deelnemers in een samenwerkingsverband gelijktijdig een werktuig willen gebruiken. De capaciteit van het werktuig is dan weliswaar voldoende groot voor het totale areaal, maar beperkt de flexibiliteit van de individuele ondernemer bij de tijdige uitvoering van zijn werkzaamheden.
- Bij arbeidspieken ten gevolge van het handmatig wieden kan de beschikbaarheid van losse arbeid een beperkende factor vormen. In gebieden met weinig scholieren kan door clustering dan een probleem ontstaan met de arbeidsvoorziening.

Effect op groei biologische landbouw

In het kader van het BIOM-project zijn in het recente verleden kostprijscalculaties uitgevoerd (Hoorweg en Haveman, 2003). Hieruit blijkt dat op een bedrijf met weinig eigen mechanisatie de kostprijs hoger is dan op een bedrijf met een hoge mechanisatiegraad. Door op het gebied van mechanisatie samen te werken kunnen de kosten van loonwerk worden gereduceerd en kan de kostprijs worden gedrukt. Het exacte financiële voordeel is moeilijk aan te geven, omdat dat per bedrijfssituatie verschillend is.

Rol overheid

Regionale samenwerkingsverbanden op het gebied van mechanisatie en arbeid ontstaan geheel zonder toedoen van de overheid. Ze zijn vooral gebaseerd op wederzijdse financiële voordelen.

3.4.2 Ziekte- en plaagbeheersing

Clustering heeft effect op de verspreiding van ziekten en plagen en is overigens niet specifiek gebonden aan de biologische landbouw. Uit het recente Alterra-rapport *Groen voor groente* (Van Wingerden et al., 2004) blijkt dat een onvoldoende bedrijfshygiëne een belangrijker risico vormt voor de verspreiding van ziekten en plagen dan een groenblauwe dooradering van natuur in een gebied. Regionale clustering kan gunstig zijn, wanneer ondernemers onderling goede afspraken maken over maatregelen te bevordering van de bedrijfshygiëne en gezamenlijk potentiële bronnen van ziekten en plagen opruimen.

Clustering biedt ook mogelijkheden voor de benutting van functionele biodiversiteit, dat wil zeggen al die maatregelen die erop gericht zijn om natuurlijke vijanden te stimuleren en zo bij te dragen aan natuurlijke beheersing van ziekten en plagen. Hiervoor zijn brongebieden van natuurlijke vijanden, robuuste stukken natuur van meer dan een hectare, in de nabijheid nodig en vervolgens moet daarop aansluiting gemaakt worden met een netwerk van kruidige verbindingen zodat die natuurlijke vijanden de percelen kunnen bereiken (akkerranden, slootkanten, wegbermen, hagen, of gezaaide kruidenstroken). Dat kan op bedrijfsniveau maar in beperkte mate; juist door regionale clustering en samenwerking kan die dooradering en verweving gerealiseerd worden. Dit is de basis voor het LTO-project Functionele Agrobiodiversiteit (FAB) in de Hoeksche Waard.

In het verlengde van het voorgaande is het mogelijk om binnen een cluster af te zien van breedwerkende pesticiden, die als ongewenst neveneffect natuurlijke vijanden van plagen uitschakelen. In de biologische landbouw is dat vanzelfsprekend, maar wanneer een biologische teler wordt omringd door gangbare telers, is van natuurlijke vijanden weinig heil meer te verwachten. Een cluster van biologische telers biedt natuurlijke vijanden dan ook in een groter gebied bescherming.

Ten slotte kunnen (biologische) telers in een cluster onderling afspraken maken over de percelen waarop en de periode waarin gewassen in een bepaalde regio worden geteeld. Door deze vorm van vruchtwisseling op gebiedsniveau en het hanteren van teeltvrije perioden kunnen telers de overleving van ziekten en plagen in de regio erg moeilijk maken. Door bijvoorbeeld in de periode februari tot april geen kruisbloemigen (onder andere boerenkool, spruitkool, koolzaad, groenbemesters) op het land te laten staan, kunnen plagen als de melige koolluis, de koolvlieg en de koolgalmug niet goed overwinteren en dus geen vroege start maken in het voorjaar. In een later stadium komen ze dan nog wel het gebied binnen, maar de opbouw van de plaag en de aantasting wordt een lange tijd uitgesteld.

Voordeel

Door regionale clustering van biologische bedrijven ontstaat een groter gebied, waarin door gezamenlijke beheersmaatregelen potentiële infectiebronnen van ziekten en plagen effectief worden aangepakt en natuurlijke vijanden worden gestimuleerd. Dit komt uiteindelijk de opbrengst en kwaliteit van de gewassen ten goede.

Effect op groei biologische landbouw

Een opbrengstverhoging en kwaliteitsverbetering resulteert in een kostprijsverlaging. Dit heeft een klein positief effect op de groei van de biologische landbouw, maar dit effect is moeilijk te kwantificeren.

Rol overheid

De overheid is een belangrijke speler bij de gebiedsinrichting. Ze kan in het kader van herstructurering, ruilverkaveling of uitgifte van Domeingronden wellicht mogelijkheden bieden en voorwaarden creëren voor gebieden waar natuurlijke vijanden extra worden beschermd. Verder ligt de uitvoering vooral bij de deelnemers in een regionaal cluster.

3.5 Bewaring, verwerking en distributie

3.5.1 Melkveehouderij

In Nederland is de groep biologische melkveehouders met 300 tot 400 bedrijven te klein om de verwerking regionaal te organiseren en daar voordelen mee te behalen. Supermarktketens willen bovendien alleen zaken doen met grote verwerkers en zullen niet snel geneigd zijn zaken te doen met regionale leveranciers. Het is daarom beter om als biologische melkveehouders landelijk samen te werken en in te spelen op de verschillen in regionale markten en verwerkers. Er vindt momenteel geen afstemming plaats van melkstromen naar de diverse verwerkers en daar is nog efficiencywinst te boeken. Het transport van de melk naar de verwerkers wordt uit kosten oogpunt wel regionaal georganiseerd.

Coöperatie Eko-melk op maat

Door het wegvallen van de afzet als gevolg van het faillissement van de vaste afnemer heeft een groep van 27 biologische melkveehouders in het zuiden van Nederland hun eigen afzetcoöperatie Eko-melk op maat opgericht. De melk wordt gezamenlijk aan een vaste groep van verwerkers afgezet, waarmee regelmatig overleg wordt gevoerd. Deze verwerkers maken per week een planning en de coöperatie neemt elke week contact op over de gewenste afname. Wanneer geen biologische verwerker voor de melk wordt gevonden, wordt de melk in het gangbare circuit afgezet. De coöperatie is niet regionaal georganiseerd, maar werkt wel met drie regionale ophaalroutes.

Het bestuur van de coöperatie bestaat uit vijf leden die ieder een taak hebben in de organisatie. Transport, administratie, kwaliteitscontrole en dergelijke wordt allemaal uitbesteed aan derden. De coöperatie heeft dus zelf geen personeel in dienst en heeft ook geen bedrijfspand. De opbrengst van de melk wordt na aftrek van de kosten uitbetaald aan de leden. De lagere opbrengsten door afzet in het gangbare circuit worden door alle leden gedragen (Hurk, 2004, pers. med.).

Coöperatie Dinkelland

Een zestal boeren in Twente leverde biologische melk aan de biologische melkcoöperatie in Limmen. Dit bedrijf werd overgenomen door Campina, waardoor de leveringsvoorwaarden veranderden. Toen bleek dat in Twente een zelfstandige coöperatie Dinkelland bestond, die onder andere biologische zuivel verwerkte en de melk hiervoor uit Duitsland

importeerde. Deze coöperatie ontving financiële steun van de provincie Overijssel en met medewerking van de gedeputeerde zijn de zes ondernemers onder zeer gunstige voorwaarden toegelaten tot Dinkelland (Busger op Vollenbroek, 2004, pers. med.).

Door landelijke samenwerking kunnen verwerkers efficiënter werken en kunnen melkveehouders kosten besparen op administratie, transport, kwaliteitscontrole en dergelijke (Hurk, 2004, pers. med.).

Voordelen (case 1)

- De verwerkers zijn niet gebonden aan de melkveehouders door vaste contracten en kunnen daarom beter inspelen op schommelingen in de diverse markten van biologische zuivelproducten, die gedurende het jaar optreden.
- De coöperatie Eko-melk op maat kan flexibel inspelen op een wisselende vraag naar melk door de verwerkers, waardoor deze efficiënter kunnen werken.
- Door samenwerking binnen de coöperatie is de melkstroom naar diverse verwerkers beter te sturen en vindt aflevering op maat plaats.

Nadelen (case 1)

- De organisatie en het frequente contact met de verwerkers over de afzet kost de bestuursleden veel tijd.
- Door het ontbreken van een vast contract met de verwerkers zijn de leden van de coöperatie niet verzekerd van afname van hun melk tegen een vaste prijs. Bij tegenvallers in de biologische zuivelmarkt zal Eko-melk op maat dit als eerste merken.

Effect op groei biologische landbouw

Er is naast het eerdergenoemde kostenvoordeel op transport nauwelijks aanvullende winst te verwachten van regionale clustering. De biologische melkveehouderij kan alleen groeien door landelijke samenwerking op het gebied van de afzet om zodoende beter op de vraag van de verwerkers in te kunnen spelen. Door gezamenlijk afspraken met verwerkers kan tevens over een betere prijs voor de melkveehouders worden onderhandeld, waardoor meer melkveehouders geneigd zullen zijn om te schakelen. De Natuurweide, een overkoepelende organisatie van biologische melkveehouders, werkt op dit moment al aan het maken van prijsafspraken per verwerker op basis van kostprijsberekeningen. Indien de gerealiseerde verlaging van de ketenkosten niet ten goede komt van de producenten en verwerkers, maar wordt doorvertaald in een lagere prijs van de producten in de winkel, kan de vraag van consumenten verder worden vergroot.

Rol van de overheid

De overheid zou samen met LTO Nederland en het Productschap Zuivel de landelijke samenwerking tussen biologische melkveehouders kunnen faciliteren en financieel ondersteunen. Een dergelijk initiatief vergt namelijk onderzoek, voorlichting en organisatie en kost dus veel tijd en geld.

3.5.2 Akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt

Bij bulkproducten als aardappelen, granen en suikerbieten en bij groenten voor de industriële verwerking (conserven, diepvries) zijn nauwelijks of geen voordelen van regionale clustering te behalen. Anders ligt het bij dagverse groenten, waarvan de arealen per bedrijf relatief klein en de te verwerken volumes gering zijn. Hierdoor leveren investeringen in bewaring- en verwerkingscapaciteit slechts een beperkt rendement. Ook zijn de transportkosten bij het vervoer van kleine volumes relatief hoog. Regionale clustering biedt hier veel financiële voordelen.

Biologische Producentenvereniging Achterhoek (BPA) en DistrEko

De BPA is acht jaar geleden opgericht en bestaat momenteel uit ongeveer 25 biologische producenten. Binnen de BPA zijn vijf vakgroepen actief: aardappelen, tuinbouw, vlees, zuivel en promotie. Binnen de vakgroep tuinbouw worden bijvoorbeeld de teeltplannen van de individuele ondernemers op elkaar afgestemd om zo over een langere periode een breed assortiment van kwaliteitsproducten te kunnen bieden. Zo nodig wordt het aanbod aangevuld met producten, die bij de groothandel Odin uit Geldermalsen worden ingekocht.

De producten worden via zo kort mogelijke lijnen geleverd aan consumenten via boerderijwinkels, consumentenpakketten, horeca, markten, natuurvoedingswinkels en supermarkten in de regio. Sinds 2000 bemiddelt DistrEko tussen de producenten en afnemers en verzorgt de distributie van de producten. Dit bedrijf voldoet aan alle eisen van modern transport en zorgt dat afnemers in de regio driemaal per week koelverse biologische producten krijgen aangeleverd. De omzet in de regio is sindsdien met 30% gestegen (www.achterhoekpakket.nl).

Voordelen

- Investerings in geconditioneerde bewaar ruimten en moderne verwerkingslijnen worden door de grotere volumes eerder rendabel.
- Door de aanwezigheid van koeling wordt de flexibiliteit ten aanzien van het moment van oogsten en afleveren vergroot, waardoor de ondernemer beter in kan spelen op ontwikkelingen in de vraag en prijs.
- De distributie is efficiënter georganiseerd, waardoor de transportkosten dalen.
- Door ketenverkorting kan een hogere marge op de producten worden gerealiseerd.

Nadeel

In een verticaal samenwerkingsverband zijn de producenten verplicht om al hun producten via de gezamenlijke verkooporganisatie af te zetten. Hierdoor worden ze sterk afhankelijk van de resultaten van deze verkooporganisatie.

Effect op groei biologische landbouw

Uit een studie van Hoorweg (z.j.) naar ketenkostprijzen in de biologische akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt blijkt dat de kleinschaligheid evenals de geografische spreiding van bedrijven hoge kosten na de oogst tot gevolg hebben. Door clustering van primaire producenten en handelaren is in het totale traject na de oogst een besparing op bewaring en transport mogelijk van 5 tot 20% van de totale kosten. Indien dit kostenvoordeel doorgege-

ven wordt aan de consument, is een kleine groei van de vraag naar dagverse biologische producten te verwachten.

Rol van de overheid

Bij regionale clustering op het gebied van bewaring, verwerking en distributie is geen directe rol voor de overheid weggelegd. Het is aan producenten en ketenpartijen zelf om tot regionale samenwerkingsverbanden te komen. Wel kan de overheid een initiërende en faciliterende rol vervullen door geïnteresseerde ketenpartijen bij elkaar te brengen en ondersteuning te bieden bij de organisatie van dergelijke samenwerkingsverbanden.

3.6 Verkoop en vermarkting

Volgens Hendriks et al. (2004) ontstaan bij regionale biologische landbouw producent-consumentverbanden waarbij de herkomst van het product wordt ingezet in de vermarkting. Hierdoor worden deze biologische producten herkenbaar en krijgen ze een gezicht voor de consument. Dit gezicht kan gevormd worden door de boer en zijn bedrijf (direct contact en positief beeld), een regio (producten uit vertrouwde omgeving) of een streek (mooie natuur en landschap). Hierdoor kunnen ook andere groepen consumenten worden aangesproken dan de traditionele kopers van biologische producten.

Ongeveer één op de vijf biologische producenten verkoopt producten aan huis. Het gaat hierbij vooral om de huisverkoop/boerderijwinkel en het abonnementensysteem. De afzet op regionaal niveau beslaat een breed spectrum van boerenmarkten, horeca en catering, natuurvoedingswinkels en supermarkten. De afzet op nationaal niveau gebeurt door een klein aantal producenten dat een sterk merk heeft ontwikkeld door de combinatie van kwaliteit en bedrijf of streek. Deze producten worden verkocht op boerenmarkten en in natuurvoedingswinkels door het hele land. Op internationaal niveau wordt een klein aantal streekproducten van goede kwaliteit afgezet in natuurvoedingswinkels. Hoe groter het afzetbereik, hoe belangrijker het EKO-keurmerk, de streek- en productkwaliteit.

Groene Hart Landwinkels

Op initiatief van de WLTO is ruim vijf jaar geleden het samenwerkingsverband Groene Hart Landwinkels gestart. Momenteel werken in dit verband twaalf gangbare en drie biologische boeren samen en in het gebied is nog ruimte voor uitbreiding tot 20 à 25 bedrijven. Het doel van de samenwerking is om klanten beter te bedienen door in de winkels een breder assortiment van producten aan te bieden en zo de omzet te verhogen. Daartoe worden ook gezamenlijk producten bij andere bedrijven ingekocht. Het samenwerkingsverband wil daarnaast de herkenbaarheid van de producten en winkels vergroten door gezamenlijke marketing en promotie. Hiertoe zijn het logo Groene Hart Landwinkels en het merk Groene Hart Keurmerk ontwikkeld (Castelijn, 2004, pers. med.).

Waddenproducten

De biologische Waddenproducten worden gemaakt door een groep producenten die zijn verenigd in Stichting Waddengroep. De meeste producten dragen het EKO-keurmerk en alle basisgrondstoffen komen van de Waddeneilanden en een strook vaste land tot 25 kilometer uit de kust. De producten voldoen aan de voorwaarden voor Erkende Streekproducten en dragen het Waddengoud-label. Er zijn momenteel 32 producenten, 70

grondstoffenleveranciers, 20 groothandels en 15 verwerkers betrokken en de producten zijn in heel Nederland te koop in natuurvoedingswinkels en in het Waddengebied ook in boerderijwinkels en enkele supermarkten.

De rol van de overheid was minimaal in het ontstaan van dit samenwerkingsverband en ook was er tot voor kort weinig interesse vanuit de provincies. Dit is veranderd nu er uit het LEADER+-programma financiering komt voor de verdere ontwikkeling van Waddenproducten (1,2 miljoen euro voor de komende 6 jaar).

Voordelen

- Door horizontale en verticale samenwerking kan continu een breed assortiment van verse producten uit de regio worden aangeboden in voldoende volume en van goede kwaliteit. Door regionale clustering wordt bovendien de omzet verhoogd en worden de transportkosten beperkt.
- Bij de vermarkting van biologische streekproducten naar de biologische én gangbare consument in de regio kan worden geappelleerd aan de herkenbaarheid en traceerbaarheid van de producten enerzijds en aan de bijdrage aan de regionale economie en de leefbaarheid van het platteland anderzijds. Het voeren van een keurmerk ondersteunt de promotie en rechtvaardigt een meerprijs.

Nadelen

- De verbreding van productie naar verwerking en/of verkoop is niet eenvoudig door de vele vaardigheden die daarbij geleerd moeten worden en de regelgeving die de extra activiteiten omringt. Specialisatie binnen een samenwerkingsverband of het uitbesteden van werkzaamheden kan soulaas bieden.
- Het opzetten van een gezamenlijke marketing, distributie en promotie kost veel tijd en geld, maar dit was ook zonder de samenwerking nodig geweest.
- Vooral in het begin hebben producenten een enorm doorzettingsvermogen nodig om ideeën om te zetten in realiteit.

Belemmeringen

- Ingewikkelde of onbekende regelgeving rond verwerking en huisverkoop werkt remmend op het opzetten van nieuwe activiteiten. Veel ondernemers ondervinden problemen met de provinciale en gemeentelijke bestemmingsplannen. In de noordelijke provincies is overigens met overheidssubsidie een boekje uitgebracht met een overzicht van de voorwaarden waaraan thuiswinkels moeten voldoen.
- Europese richtlijnen op het gebied van voedselveiligheid kunnen voor kleine bedrijven en samenwerkingsverbanden organisatorisch en financieel bijna een onmogelijke opgave vormen. Daarnaast zijn er echter nog vele andere kwaliteitsvoorschriften, die nauwelijks meerwaarde bieden maar wel kostenverhogend werken.

Effect op groei biologische landbouw

Binnen Nederland kunnen grofweg drie verkoopkanalen van biologische producten worden onderscheiden: de supermarkt, de natuurvoedingswinkel en overige kanalen zoals boerderijverkoop, markten, speciaalzaken, horeca en catering. Supermarkten en natuurvoedingswinkels in ketens kunnen niet flexibel reageren op lokale en regionale initiatieven, omdat het inkoopbeleid grotendeels centraal wordt geregeld. Verondersteld mag

dus worden dat het met name in het segment overige kanalen om herkenbare biologische streekproducten gaat. Toch zijn ook in supermarkten en natuurvoedingswinkels in beperkte mate streekproducten te vinden. In tabel 3.1 is de verdeling van biologisch aardappelen, groenten en zuivel over de diverse verkoopkanalen in 2003 weergegeven (Biologica, 2004).

Tabel 3.1 Verkoopkanalen van biologische aardappelen, groenten en zuivel in Nederland in 2004 (in %)

	Supermarkt	Natuurvoeding	Overig
Aardappelen	75	15	10
Groenten	55	25	20
Zuivel	50	30	20

Bron: EKO-Monitor (Biologica, 2004).

Biologische producten van Nederlandse oorsprong worden echter niet alleen in Nederland zelf afgezet, maar ook geëxporteerd naar het buitenland. Bij biologische groenten en kaas bedraagt de export naar schatting zelfs ongeveer 75%. De export van aardappelen, melk en boter is daarentegen vrijwel nihil. Rekening houdend met de export ligt het marktaandeel voor herkenbare biologische aardappelen naar schatting rond de 10%, voor biologische groenten rond de 5% en voor biologische zuivelproducten rond de 20%. Biologische suikerbieten en granen vinden hun weg naar Nederlandse verwerkingsbedrijven en zijn nauwelijks geschikt voor vermarkting als streekproduct.

De bijdrage van herkenbare biologische streekproducten aan het totale areaal biologische landbouw in Nederland is dus bescheiden. Het regionale effect van initiatieven als de Biologische Producentenvereniging Achterhoek, Groene Hart Landwinkels en Waddenproducten is echter aanzienlijk. Bovendien wordt de consumptie van biologische producten gestimuleerd door het aanboren van nieuwe groepen consumenten in de regio.

Rol van de overheid

Tot nu toe zijn de meeste initiatieven voor biologische streekproducten opgestart door ondernemende producenten zelf zonder veel steun van andere actoren. Bij succesvolle initiatieven is in de loop der tijd een sterk netwerk opgebouwd met specialisten die bepaalde taken hebben overgenomen. De laatste jaren ontstaat steeds meer interesse bij andere actoren zoals de overheid, natuurbeschermingsorganisaties en horeca. Zij kunnen door hun steun het initiëren van projecten versnellen.

De overheid kan de afzet van biologische streekproducten bevorderen door onnodige regelgeving terug te dringen, experimenteerruimte te bieden en risicokapitaal ter beschikking te stellen voor het aanjagen van vernieuwingen, het ondersteunen van (nieuwe) organisatievormen en het ontwikkelen van kwaliteitsproducten.

Stichtingen als LaMi of Stimuland hebben een stimulerende rol in de ontwikkeling van de biologische landbouw in het algemeen. Ze zijn opgericht door respectievelijk de provincies Utrecht en Overijssel en de GLTO om de duurzame landbouw te bevorderen. Door hun onafhankelijke positie en brede netwerk zijn ze goed in staat om een sleutelfunctie te vervullen in gebiedsspecifieke projecten.

De financiering van projecten vindt grotendeels plaats met behulp van privaat geld en overheidssubsidies. Deze subsidies hebben hun oorsprong veelal in de Kaderverordening Plattelandsontwikkeling (POP in Nederland) (EU nr. 1257/1999) of in LEADER-programma's.

4. Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de bij de doelstelling in paragraaf 1.2 gestelde vragen.

Kan het clusteren van activiteiten op regionaal niveau de biologische landbouw stimuleren of versterken?

In het algemeen leidt regionale clustering inderdaad tot een meer efficiënte bedrijfsopzet en -organisatie van de deelnemers en zodoende tot lagere kosten van activiteiten en producten. Meer specifiek:

- regionale clustering is een bijzondere vorm van horizontale, verticale of intersectorale samenwerking, waarbij de geografische concentratie van ondernemingen in één regio van wezenlijk belang is voor het welslagen van die samenwerking;
- de belangrijkste motieven voor samenwerking in het algemeen zijn het behalen van efficiency- of schaalvoordelen en het opbouwen van een machtsblok tegenover grote ketenpartijen om zo voordelen te bereiken;
- samenwerking in de biologische landbouw alsook regionale clusters heeft vooral betrekking op de gemeenschappelijke afstemming van inkoop, productie, verwerking, distributie en afzet en het uitwisselen van kennis en ervaring;
- succesvolle samenwerking valt of staat met het initiatief en enthousiasme van de deelnemers zelf en deze moeten elkaar voortdurend stimuleren. Het is belangrijk om gezamenlijk doelen te definiëren voor de lange termijn, die leiden tot economische voordelen voor alle deelnemers. Regionale clustering vergroot daarbij de verbondenheid en het wederzijds vertrouwen en vergemakkelijkt onderlinge contacten;
- regionale samenwerking in de fokkerij en veredeling ten behoeve van de biologische landbouw komt nauwelijks voor. Het herintroduceren en instandhouden van oude rassen, alsmede het uitwisselen van genetisch materiaal van deze rassen, kan een bijdrage leveren aan de verhoging van de productie en kwaliteit, omdat zij over het algemeen beter zijn aangepast aan de productieomstandigheden in de biologische landbouw;
- door regionale clustering bij de inkoop van biologische grondstoffen als krachtvoer en plantgoed kan bij de leveranciers korting op de prijs worden bedongen, omdat deze ook voordelen plukken van lagere transactie- en distributiekosten. Bij grotere hoeveelheden vervalt echter het voordeel van de lagere distributiekosten en zal een een-op-eenrelatie tussen leverancier en ondernemer even veel profijt opleveren;
- door intersectorale samenwerking tussen biologische akkerbouw- en veehouderijbedrijven is de uitwisseling van grond en/of grondstoffen mogelijk en kunnen nutriëntenkringlopen worden gesloten. Op deze wijze kunnen bovendien de kostenvoordelen van specialisatie behouden blijven. Indien de bedrijven dicht bij elkaar in één regio liggen, worden ook de transportkosten lager;

- regionale clustering van biologische bedrijven leidt niet tot een verhoogde druk van onkruiden, ziekten en plagen. Het is zelfs mogelijk om door clustering in een groter aaneengesloten gebied de algemene bedrijfshygiëne te verbeteren en de functionele biodiversiteit te versterken, waardoor natuurlijke vijanden worden gestimuleerd en het overleven van ziekten en plagen wordt belemmerd;
- door regionale clustering kunnen investeringen in specifieke werktuigen voor de biologische landbouw worden gedeeld. De gezamenlijke exploitatie leidt tot een betere benutting van deze werktuigen en zodoende tot een verlaging van de mechanisatiekosten;
- in een regionaal cluster kan personeel worden uitgewisseld en gemeenschappelijk seizoensarbeid voor het handmatig wieden worden aangetrokken, wat leidt tot een meer efficiënte inzet van arbeid. In gebieden met weinig scholieren kunnen door clustering daarentegen problemen met de arbeidsvoorziening ontstaan;
- regionale clustering op het gebied van bewaring, verwerking en distributie biedt weinig tot geen voordelen bij bulkproducten als melk, aardappelen, granen, suikerbieten en groenten voor de industriële verwerking. Alleen de regionale organisatie van het transport van deze producten naar de verwerker levert een bescheiden winst op;
- bij dagverse groenten zijn gezien de kleine volumes door regionale clustering schaalvoordelen te behalen in de bewaring, verwerking en distributie in de fase na de oogst. Gezamenlijk kunnen de relatief grote investeringen in bewaarfaciliteiten, verwerkingsinstallaties en transportmiddelen beter worden opgebracht. Door goede bewaarfaciliteiten kan bovendien flexibel op de vraag van afnemers worden ingespeeld, waardoor gemiddeld een betere prijs kan worden bedongen;
- regionale clustering vergroot de mogelijkheden voor de verkoop en vermarkting als herkenbaar (biologisch) product uit de regio. Door samenwerking kan een breed assortiment van streekproducten worden aangeboden en de marketing en promotie gezamenlijk worden opgepakt;
- samenwerking in regionale clusters bevordert de uitwisseling van kennis en ervaring tussen deelnemers en vergroot de mogelijkheid om gezamenlijk deel te nemen aan onderzoeksprojecten of om gezamenlijk expertise in te kopen.

Zo ja, wat is het effect van regionale clustering op de groei van de biologische landbouw?

Indien alle mogelijke kostenvoordelen van regionale clustering worden doorvertaald naar lagere prijzen, neemt de vraag naar biologische producten licht toe en is een bescheiden groei van de biologische landbouw te verwachten. Bovendien kan door regionale clustering een nieuwe groep consumenten van biologische streekproducten worden aangeboord. Meer specifiek:

- het effect van fokkerij en veredeling voor de biologische landbouw is onder de huidige omstandigheden klein. Dit kan wellicht veranderen, indien door aanscherping van de regelgeving meer aandacht komt voor natuurlijke fok- en veredelingsmethoden;
- de gezamenlijke inkoop van biologische grondstoffen heeft slechts een gering effect. Alleen bij kleine hoeveelheden kan door bundeling een besparing op de distributiekosten worden gerealiseerd en een kwantumkorting worden verkregen;

- in de biologische landbouw in Nederland zijn weinig gemengde bedrijven aanwezig. Bovendien staat de regelgeving het gebruik van gangbare grondstoffen in de biologische landbouw nog op grote schaal toe. Ten opzichte van de huidige situatie zijn dan ook weinig kostenvoordelen van een intersectorale samenwerking tussen biologische akkerbouw- en veehouderijbedrijven te verwachten. Indien echter de regelgeving wordt aangescherpt, is op deze wijze een kostenbesparing van enkele duizenden euro's per bedrijf te verwachten;
- de mogelijke besparingen op mechanisatie- en arbeidskosten zijn afhankelijk van de bedrijfsgrootte en kunnen per bedrijfstype sterk verschillen. Het exacte economische voordeel van regionale clustering is daarom moeilijk aan te geven;
- de gezamenlijke bewaring, verwerking en distributie van bulkproducten biedt nauwelijks economisch voordeel. Alleen bij dagverse groenten is door regionale clustering een efficiencywinst mogelijk bij de bewaring en distributie oplopend van 5 tot 20 procent van de totale kosten na de oogst;
- de markt voor biologische producten dient vraaggestuurd te blijven en groei van de productie is dus alleen mogelijk bij een gelijktijdige groei van de vraag;
- biologische groenten en kaas worden voor driekwart geëxporteerd naar het buitenland, maar biologische aardappelen, melk en boter vinden voornamelijk hun bestemming op de binnenlandse markt. De markt voor herkenbare biologische producten uit de regio bedraagt in Nederland naar schatting ongeveer 5% voor groenten, 10% voor aardappelen en 20% voor zuivelproducten. Ook kan met deze biologische streekproducten een nieuwe groep consumenten in de regio worden aangeboord.

Welke faciliterende rol is weggelegd voor de overheid en in het bijzonder LNV bij regionale clustering in de biologische landbouw ?

In het algemeen is bij regionale clustering in de biologische landbouw geen directe rol weggelegd voor de overheid. Het initiatief voor regionale samenwerkingsverbanden ligt bij biologische producenten en ketenpartijen zelf. Wel kan de overheid indirect de randvoorwaarden voor regionale clustering in de biologische landbouw verbeteren. Meer specifiek:

- de overheid dient het maatschappelijk belang van het sluiten van regionale kringlopen in de biologische landbouw sectorbreed onder de aandacht te brengen. Momenteel worden nog vrijstellingen verleend voor het gebruik van niet-biologische mest en veevoer. Indien de Europese wet- en regelgeving strikter wordt nageleefd, zal het sluiten van regionale kringlopen belangrijker worden;
- de overheid kan in het kader van de ruimtelijke ordening bij de gebiedsinrichting betere voorwaarden creëren voor het vergroten van de functionele biodiversiteit, bijvoorbeeld bij de herstructureringsprojecten in diverse regio's;
- de overheid dient te zorgen voor een goede afstemming en vereenvoudiging van de regelgeving op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau. Vooral op het gebied van gebiedsinrichting en verwerking en verkoop op productiebedrijven, zoals vastgelegd in bestemmingsplannen en hinderwetvergunningen, voelen ondernemers meer behoefte aan ruimte voor nieuwe activiteiten;
- de vraag naar regionale biologische producten kan van overheidswege worden gestimuleerd door een betere en meer doelgerichte voorlichting van de burgers en consumenten in een regio;

- het opstarten van samenwerkingsverbanden kost zeker in de beginfase veel tijd en geld. Met name de provinciale en regionale overheid kan regionale clustering in de biologische landbouw stimuleren door coördinatie, logistiek en kredietverstrekking te faciliteren en/of te financieren. Hiertoe liggen mogelijkheden in de programma's voor plattelandsontwikkeling en de LEADER-programma's.

Literatuur

- Biologica, *EKO-Monitor - Jaarrapport 2003*. Biologica, Utrecht. 2004.
- Douma, S., *Ondernemersstrategie*. Kluwer Bedrijfsinformatie, Deventer. 1993.
- Eckringa, W., 'De mensen die kwalitatief hun nek uitsteken, daar richten wij ons op'. In: *Jaarverslag 1998*, Louis Bolk Instituut, Driebergen. 1998.
- Hendriks, K., D.J. Stobbelaar, F. Fruithof en B. Tress, *Biologische producten met een gezicht - Mogelijkheden voor regionale productie om klanten te binden door herkenbaarheid*. Wageningen UR, Alterra en Leerstoelgroep Landgebruiksplanning, Wageningen. 2004.
- Hoorweg, M.J., *Ketenkostprijs (interne publicatie)*. Wageningen UR, Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Lelystad. Z.j.
- Hoorweg, M.J., en R. Haveman, *De kostprijs geanalyseerd - Resultaten en ervaringen uit BIOM*. Wageningen UR, Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Lelystad. 2003.
- King, R. en G. DiGiacomo, *Collaborative Marketing: A Roadmap and Resource Guide for Farmers*. University of Minnesota Extension Service, St. Paul. 2000.
- Meeusen, M., H. Prins, I. Enting en P. de Wolf, *Kringlopen in de biologische landbouw - Een verkenning van mogelijkheden en grenzen*. Wageningen UR, LEI, Praktijkonderzoek Veehouderij en Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Den Haag/Lelystad. 2003.
- Nauta, W., A. Groen, D. Roep, R. Veerkamp en T. Baars, *Visie op fokkerij voor de biologische landbouw*. Louis Bolk Instituut, Driebergen. 2003.
- Ouden, M. den, A.A. Dijkhuizen, R.B.M. Huirne en P.J.P. Zuurbier, *Vertical Cooperation in Agricultural Production-marketing Chains, with Special Reference to Productdifferentiation in Pork*. *Agribusiness and International Journal* 12-3. 1996.
- Prins, U., J. de Wit en E. Heeres, *Handboek Koppelbedrijven, Samen werken aan een zelfstandige, regionale, biologische landbouw*. Louis Bolk Instituut, Driebergen. 2004.
- Project stimulering biologische landbouw Noord-Nederland - voortgangsrapportage 2003/2004*. 2004.

Schoutsen, M.A., A. Jukema, H.B. Schoorlemmer en A.J. Visser, *Toekomstgericht ondernemen in een bedrijvennetwerk; kansen voor de Zeeuwse landbouw geïllustreerd door het Veerse Meerwerk*. Wageningen UR, Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Lelystad. 2002.

Wageningen Universiteit en Research Centrum, *Gemengde bedrijven op afstand kunnen mesttekort in de biologische landbouw opheffen*. Persbericht 16-03-2000, nr. 017. Wageningen. 2000.

Wingerden, W.K.R.E. van, C.J.H. Booij, L. Moraal, J. Elderson, F.J.J.A. Bianchi, E. den Belder en H.A.M. Meeuwssen, *Groen voor groente - Kansen en risico's van groenblauwe dooradering voor de vollegrondsgroenteteelt*. Rapportnr. 825, Alterra, Wageningen UR, Wageningen. 2004.

Zande, H. van der, *Ondernemen(d) in tuinbouwketens; hoe kunnen ondernemers door samenwerking hun concurrentiekracht vergroten?* Elsevier Bedrijfsinformatie, Doetinchem. 1997.

Zonderland, J.J., Spruijt-Verkerke, J., Visser, M. de, Smid, J., Enting, J., *Intersectorale samenwerking biologische landbouw; modellering mineralenstromen*. Wageningen UR, Praktijkonderzoek Veehouderij en Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Lelystad. 2002.

Zuurbier, P.J.P., J.H. Trienekens en G.W. Ziggers, *Verticale samenwerking*. Kluwer Bedrijfsinformatie B.V., Deventer. 1996.

Websites

www.achterhoekpakket.nl

www.agriholland.nl

www.biologischelandbouw.org

www.louisbolk.nl, onderdeel projecten, koppelbedrijven (16-11-2004)

www.nautilusorganic.com

Geraadpleegde personen

Alebeek, F. van, onderzoeker agrobiodiversiteit, PPO-agv, Lelystad

Busger op Vollenbroek, G., biologische melkveehouder, Enter

Castelijn, K., voorzitter Groene Hart Landwinkels, Rijpwetering

Dries, D. van den, biologische afzetorganisatie Nautilus, Lelystad

Geurts, B., biologische producentenvereniging Van Eigen Erf

Hurk, J. van den, biologisch melkveehouder, Helvoirt

Kik, Chr., programmaleider biologisch uitgangsmateriaal, PRI, Wageningen

Koekkoek, A., biologisch melkveehouder/Waddenzuivel, Harlingen
Koopman, W., bedrijfsleider Praktijkcentrum Aver Heino, Heino
Kuiper, A. de, melkveehouder, Lelystad
Monteny, A, stichting Agro Keten Kennis (AKK)
Spaans, J., biologisch melkveehouder, Broek op Waterland
Voortwis, G. te., Biologische Producentenvereniging Achterhoek, Winterswijk
Weide, R.van der, onderzoeker onkruiden, PPO-agv, Lelystad